

VAKFİYELERE GÖRE VÂKIF, BÂNİ, BİNÂ UNVAN VE SIFATLARI

TITLES OF WAQFS, FOUNDERS AND STRUCTURES ACCORDING TO DEEDS OF FOUNDATION

Nilgün ÇEVİRİMLİ*

Özet:

Yüzyıllara damgasını vuran vakıf kurumu, insanların, hatta diğer canlıların faydalanması için, sadece Allah rızasını kazanmak amacıyla oluşturulmuş özel kurumlardır. Bu kurumların varlıklarını hukuki olarak belgeleyen ve kendileri de korunması gerekli kültür varlığı niteliğinde olan vakfiyeler ise farklı disiplinler açısından ele alındığında hemen hemen her alana kaynaklık edebilecek zengin bir birikim sunarlar. Bu yapılaşma sürecinin en önemli unsuru olan insan, kurduğu vakıfla ruhâni boyutta, sadece Allah'a *kurbîyet* (yakınlaşmak) için yaptığı ibadetin mütevazılığını taşır. Ayrıca insan *cismanî* boyutta yaptığı hizmet nedeniyle kendisini ve bânisi olduğu binaları, mimârî öğeleri, hatta mekânları, güzel iltifat ve sıfatlarla adeta kişileştirir. Vakıf terminolojisinde *akar* ve *hayrat* şeklinde tanımlanan bu yapıların, bilinenin dışında bizim için yeni, oldukça farklı isimlerle anıldıklarına şahit oluruz. Bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 13 ve 19. yüzyıllar arasını kapsayan vakfiyelerden örnekler seçilmiştir. Bugüne kadar ele alınmayan vâkıf-bâni ve binaların (dini, askeri, sivil mimari) bu terminolojideki tanım ve adları ortaya konularak vakfiyelere Sanat Tarihi açısından farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle büyük bâniler olan sultanlar, hanım sultan ve diğer vâkıf bânileri ele alınmıştır. Daha sonra *binalar* başlığı altında binaların genel anlamda tanım ve sıfatları ele alınmış, ardından da dinî, askeri, sivil mimari (eğitim, sağlık,vb), tek tek başlıklar halinde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: vakfiye, vakıf, bâni, binâ, hayrat

Abstract:

A waqf which has left its mark on for centuries is a private institution constituted solely for the benefit of God, for the benefit of people and even other livings. Deeds of foundation which documents the existence of these institutions juristically and which have the characteristics of cultural property in need of protection presents a rich accretion that could be a resource in almost all areas in terms of different disciplines. In a spiritual dimension, with the waqf he founded, the human, the most important element this structuring process, carries the modesty of the worship for only getting close to God. Besides, because

* Dr., Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara.

ORCID ID: 0000-0002-4694-7721 ♦ E-mail: ncevrimli@gmail.com

of the service he has done on a physical dimension, he simply personify himself, the structures he has found, architectural elements and even the places with good compliments and epithets. We witness that structures, defined as flowing and charities in the foundation terminology are associated with quite different names which are new to us except for what is already known. For this reason, in this study, deeds of foundations including 13th-19th centuries have been selected as examples from the archives of Directorate of General Foundations. The definitions and names of these waqfs, founders and structures (religious, military, civilian architecture) that have not been addressed until today are described in this terminology. Thus, a different point of view has been tried to be brought to the deeds of foundation in terms of Art History. Firstly, sultans who are the big founders, sultanas and the other founders of waqfs have been discussed. Later, under head of “Structures”, general introduction and title of the structures have been explained. Then, they have been individually discussed under the headings of religious, military, civilian, etc. architecture.

Keywords: *waqf, waqfiyyah, endower, founder, building*

GİRİŞ

Yüzyıllara damgasını vuran vakıf kurumu, insanların ve hatta diğer canlıların faydalanması için, sadece Allah rızası kazanmak amacıyla oluşturulmuş özel kurumlardır. Bu kurumların varlıklarını hukukî olarak belgeleyen ve günümüzde kendileri de korunması gerekli kültür varlığı niteliğinde olan *vakfiyeler* ise farklı disiplinler açısından ele alındığında hemen hemen her alana kaynaklık edebilecek zengin bir birikim sunarlar.¹

Çalışmamızda bâni ve binâlara verilen unvan ve sıfatlar araştırmanın esasını oluşturmaktadır. Ancak çalışmanın asıl konusunu oluşturmamakla ve vakfiyelerde bu şekilde doğrudan bir sınıflama olmamakla birlikte, konuya, vakıf kurucularının statüleri açısından yaklaşıldığı ve bânilerin bu statüye göre bazı sıfatlarla anıldıkları göz önüne alınarak, genel bir fikir vermesi açısından yine vakfiye temelli yapılan bazı araştırmalardan da kısaca söz edilmesi yerinde olacaktır.

Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalarda Osmanlı toplumunun hukuki açıdan yöneten ve yönetilen (askeri / reaya) şeklinde iki büyük sınıfa ayrıldığı dikkati çeker.² Askerî sınıf, padişah beratı ile dinî veya idârî güce sahip olan kişilerden, yani saraya ve orduya bağlı görevliler, memurlar ve *ulemâdan* oluşan hizmete dayalı bir soylu zümre idi. Gösterdikleri bağlılık ve yaptıkları hizmete karşılık sultan bu şahıslara maaş, toprak ve kaynaklar üzerinde belirli tekeller türünden ihsanda bulunurdu.³ İkincisi ise, yukarıda da bahsedilen, vergi vermekle yükümlü olan, fakat devlet yönetimine katılmayan bütün *Müslim* ve *Gayr-ı Müslim* uyrukları içine alan, esnaf ve çiftçilerden oluşan *reaya*

1 *Vakfiyeyi Sanat Tarihi disiplini açısından tanımlayan Cantay ise, “İslâmiyetten önce ve sonra Türk devletlerinde meydana getirilen fonksiyonel yapı ve yapı topluluklarının, geçerli hukuk anlayışına göre hazırlanmış, yönetmelik niteliğinde belgeleridir.”* der. (Cantay, 1994, 148.

2 Akdağ, 1971, 89-94.

3 İnalçık, 1964, 22.

sınıfı idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin ekonomik ve idari politikası çerçevesinde oluşturulan bu toplum yapısı dâima korunmaya çalışılmıştır.⁴

Osmanlı'da hukuki yönden yapılan sınıflandırmada; saray ve ehl-i örf, ehl-i seyf, ehl-i ilim ve tarikat mensuplarından oluşan *askerîler*, bugünkü anlamda devlet görevlileridir. Bunun da göstergesi, padişahın verdiği berat ve bu beratla belirtilen görev karşılığı, vergiden muafiyettir.⁵

Hasan Yüksel ise *dîvân-ı hûmâyûn üyeleri*, *ehl-i örf* (ehl-i seyf), *ehl-i ilim* (ilmiye) ve *tarikât erbabı* (şeyhler ve dervişler) şeklinde dört grupta toplar. Sondaj usulüne seçilmiş 313 vakfiyeye göre yaptığı araştırmada, 17. yüzyılda kurulmuş vakıflardan yüzde 89.13'ünün askeri sınıfa mensup kişilerce kurulduğunu ifade eder. Vakfiyelerde mesleği belirtilmeyen kişilerle, maaş alan *kethüdalar*, *tahmis emini*, *kârhâne emini*, *mengene emini*, *yiğitbaşı* gibi meslek yöneticileri ve değişik meslek erbabının da bu sınıfın da bu grupta değerlendirildiği görülür.⁶

Yine Bahaeddin Yediyıldız, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyelerden sondaj usulüyle seçtiği 330 vakfiye üzerinde yaptığı araştırmasında, 18. yüzyılda vakıf kurucularının yüzde 80-90'ının askeri sınıfa mensup kişilerden oluştuğunu ifade eder.⁷ İnalçık'a göre;

“uyruklarını ‘askerîlerden uzak tutmak devletin temel kuralıydı. Yalnızca sınırlarda fiilen akıncılık eden ve medresede düzenli bir eğitimden geçerek ulemâ sınıfına girenler, padişahın beratını alıp askerî sınıfın üyeleri olabiliyorlardı.”⁸

Toplumun en geniş ve büyük tabakasını oluşturan *reâyayı*, askeri sınıftan ayıran en temel özelliği vergi veren bir kesim olmasıdır. Bunlar şehirde yaşayıp sanat ve ticaretle uğraşanlar ile kırlarda yaşayıp tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerden oluşur. Bir başka tanımla *reâya* terimi Müslüman ve Gayr-ı Müslim köylü, zanaatkâr ve tüccar gibi vergiyi tâbi bütün uyrukları ve unsurları ifade etmektedir. Yine bu grupta *El-hac*, *Hace*, *Efendi*, *Bey*, *Hanım*, *Hatun* şeklinde sadece *sahibü'l hayrat* veya *sahibetü'l hayrat* şeklinde vasıflandırılan vakıf kurucuları da mevcuttur.⁹ En kalabalık nüfusu oluşturmalarına rağmen 17. yüzyılda vakıf kurucu reâya oranı yüzde 0.54'tür.¹⁰ 18. yüzyılda ise bu oran yüzde 10'dur.¹¹

4 İnalçık, 1964, 22.

5 Yediyıldız, 2003, 159.

6 Yüksel, 1990, 23.

7 Yediyıldız, 2003, 159.

8 İnalçık, 1964, 44.

9 Yediyıldız, 2003, 164.

10 Yüksel, 1990, 51.

11 Yediyıldız, 2003, 159.

Bu bağlamda vakıf kurumunun oluşması ve sağlam bir sisteme oturmasında öncülük eden, askeri sınıfa mensup büyük vakıfların kurucuları ve aynı zamanda bânileri olan padişahlar, vezirler ve paşalar vb. ile yine her türlü hizmetin gerçekleştirilmesinde büyük katkılar sağlayan öncü vâkıfeler olan hanım sultanların vakfiyelerde ne şekilde tanımlandıklarına bir göz atmak yerinde olacaktır.

1. BÂNİ UNVAN VE SIFATLARI

Vakfiyelerde genel olarak yapıları yaptıran kişilerle ilgili olarak *bâni* / *bâniye*, yaptırdıkları yapılardan söz edilirken *inşâ kerdesi*¹² (inşa ettiği), *ihyâ kerdesi* (yapının hizmet vermesini sağlayan diğer aktiviteler, sosyal hayata getirdiği canlılık), *inşâ ve ihyâ kerde*, *icâd kerde*,¹³ *eser-i bina* terimlerinin kullanıldığı dikkati çeker.

Bilindiği üzere Osmanlı'da vakıf kurumunun gelişip yükselmesinde en büyük öncülüğü sultanlar yapmıştır. Sultan en üst kademede, halkın her türlü mal ve can güvenliğinden mesûl, aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki halifesi konumunda olduğundan sorumluluğu daha ağırdır. Halkı için hizmet üretmek ve onları hoşnut etmekle yükümlüdür. Bunun için de bu gücün sergilendiği, halka sunulduğu en önemli ve geniş alan ise vakıf hizmetlerinin gerçekleştirildiği yapılardır. Bu nedenle üst düzey hiyerarşideki *vâkıf/vâkıfe/bânilerin* ve yaptırdıkları *binaların* tanımlanması sırasında daha edebî bir anlatımın söz konusu olduğu görülür. (Bk. *Çizelge 1*)

En büyük vakıf bânileri olan hükümdarlar için kullanılan *sultan* terimi, *hâkimiyet* ya da *otorite* anlamına gelen Arapça kökenli bir sözcük olup, ilk kez Selçuklu hânedanı tarafından resmi olarak kullanılmıştır. Osmanlı hânedanının hem erkek hem de kadınları 16. yüzyıl başlarına kadar *bey* ve *hatun* olarak anılırken, yerini *Sultan*'a bırakmıştır. Bu unvanın kullanılmasında, Osmanlıların İslâm Dünyası üzerinde artan üstünlüklerinin de rolü büyüktür.¹⁴

Batılılar da Osmanlı hükümdarını *sultan* olarak tanımlarken, *tebânın* Farsçada bu anlama gelen *padişah* ve *hünkâr/hüdavendigâr* unvanlarını tercih ettiği görülür. Ancak belgelere yansıyan resmîyetteki unvanı ise genellikle *sultan* ve *han*'dır.

Konu vakfiyeler açısından ele alındığında; vakıf kurucusu ve aynı zamanda birçok mimârî eserin bânisi konumundaki sultan ve hanım sultanların bu resmi unvanlarının yanı sıra onları kutsama, övme mahiyetinde birçok değişik unvan ve sıfatlarla, diğer bir deyişle seçici edebî bir anlatımla ifade edilmişlerdir.

Sultanlar genel olarak; *Cihanbâni*, *ebu'l feth*, *emirü'l-müminin*, *hâdimü'l-*

12 Kerde Arapçada (كرد) harfi ile yazılmış olup bazen *gerde*- bazen *kerde* şeklinde okunmaktadır.

13 "...değirmenini vakf idüp vâridât-ı seneviyesinden mesârif-i lâzimesi ba'de'l-ihrac Şeh Karyesi'nde kâin icâd gerdesi olan bir bâb misâfirhâneye gelen fukarâya ve müsâfirin it'âm-ı tâmm ve yatak ve yorgan ve malzeme alınmasına sarf olunması..." VGMA, 616: 48/23.

14 Bk. Pierce, 2011, 22.

*haremeyniş-şerîfeyn, hâkânü'l-bahreyn, padişâh-i heft iklim, selâtıyn-i güzın, sultânü'z-zamân, sultân-i kevneyn, sultânü'l-berreyn, şeh-r-yârî/şehriyar, sultanü'l-Arabi ve'l-Acem, "...Emir 'ül-mü'minin, imâm 'ül-Müslimin, gazi ve mücahidlerin seyyidi, Rabbü'l-âlemin olan Allah'ın teyidüne mazhar, Samed, Müheymin ve Mennân olan Allah'a güvenen, saltanat, hilafet, devlet, dünya ve din semâsının güneşi Ebü'l-Feth ve'n-Nasr Sultan Muhammed Han..."*¹⁵ gibi unvanlarla anılmışlardır.

Vakfiyelerde Sultana ait veya onun adına yapılmış her şey *sultanî* (Örneğin; *buyut-u sultânî, hassa-i sultânî, hendeku's-sultanî, sahil saray-ı sultani, sük-i sultânî, sûru's-sultânî, sarây-ı cedîd-i sultanî emr-i sultanî, bâ izn-i sultanî, sikke-i sultanî* gibi) terimiyle ifade edilmiştir.

Bu hususlara, sultan bânilerin övgülere mazhar olmalarına örnekler vermek gerekirse; II. Bayezid'in vakfiyesinde şöyle denilmektedir:

Aydın, isabetli, reyiyile nusret kazanan, sağlam fikir ve çetin tedbir ile muzaffer olan bu sultan, Allahü-teâla onun hasenâtını, devamlı olan yarayışlı sadâkatını artırsın, işbu şer'i hüccet ve vesikada zikrolunan büyük nimetlerle dolu imaret, bütün faziletleri toplayan câmi, en mühim meseleler hakkında en parlak deliller veren medrese, güzel sanatlarla mevsûf mâsumların tilâveti ile müşerref mekteb, günlerin, ayların, yılların mürûru ile asırlar boyunca bâki kalması hususunda üzerinden gelip geçenlerin duasını alan köprü gibi hayratına vakıf yapmak istedi...
H 901 (M 1495)¹⁶

II. Bayezit'in, vâlidisi Gülbahar Hatun için kurduğu vakfa ait H 898 (M 1492) tarihli Arapça vakfiyesinin vâkıfı tanıttığı bölüm buna güzel bir örnektir:

*... Emiru'l-mü'minin, imâmu'l-müslimin, saltanat ve devlet ve din semâsının şemsi, velilerin ve âriflerin sultânı bulunan Bayezid-i Bestâmî hazretlerinin hemnâmi, Rabbü'l-âleminin mezidi avâtıf-i ile mümtaz bulunan Sultan ibni sultan Sultan Bayezid Han ibni merhum Sultan Mehmed Han...*¹⁷

Örnekleri çoğaltmak gerekirse;

...Sultan-ı cihan Hidivv-i azam fermande-i şark ve garb-i âlem meşhumi kitab-ı taht ve deyhim ma'ni-i şehbeyt-i heft iklim Sultan-ı güzide-i selâtıyn Hakan-ı feride-i Havakıyn cemşid-i serir-i şan ve şevket İskender hatta-i vilayet Ellezi intisaba bi devletihi ilmül-İslam ve ivtemez bi savlatihi şemlü'l-havass-ı vel-avam Halifetullah alâ halikati ve

15 VGMA, 575: 82.46.

Not: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, dipnot ve kaynakçada VGMA olarak gösterilmiştir.

16 VGMA, 2113: 179.32.

17 VGMA, 740: 405.158.

*rahmetül-müheddâtü ilâ beriyyetihi sultan ibnüs-sultan Es-sultan Elgâzi Mahmut Han ibn'üs-Sultan Mustafa Han ... H 1166 (M 1752)*¹⁸

*...Binâden alâ zâlik sâhibü'l-hayrâti'l-hisân, sultan-i selâtin-i cihân, halifetullâhi fi'l-âlem ve zilluhu'z-zâlil alâ kaffeti'l-ümem sultani'l-meşriken-i ve hakani'l-mağribeyn el-müftehir bi-hizmeti'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn mâlikü'l-emâneti'l-kübra ve's-sultani'l-bâhir vâris-i hilafeti'l-uzmâ kâbiren an-kâbirin, kâsimü'l-kıyasıra ve kahirü'l-kurûm sultanü'l-Arab ve'l-Acem ve'r-Rûm, es-Sultanü'l-Es'ad ve'l-Hakanü'l-emced es-Sultan ibni's-sultan ve'l-Hakan ibni'l-Hakan es-Sultan Murad Han ibni's-Sultani's-Saîd ve'l-hakani'ş-şehid es-Sultan Ahmed Han ibni's-sultan el-Ğâzi el-mücâhid fi-sebîlillâh es-Sultan Mehmed Han ibni's-Sultan Murad Han nasarahullâhu Teâlâ bi-nasrihi'l-Azîz el-mütevâli ve yessere lehu'l-fethi'l-mübîni'l-mütelali... H 1036 (M 1626)*¹⁹

*...Sultanü'l-guzat vel-mücâhidîyn Kaatilü'l-kefereti vel-müşrikiyn mâliki memlikir'rum el-müyesseru min indallahi'lkulli merûm eşrefi menââkibe inde ehlil besâir ane Sultanü'l-guzat verese-i kâbiren an-kâbiri's-sultân ibni's-sultan Murat bîni Muhammet Han bîni Bayezit Han... H 833 (M 1478)*²⁰

Osmanlı vakıf kurucuları arasında padişahlar kadar padişahın yakınındaki *havâtin-i sultâniye* (hânedan kadınları), *mehd-i ulyâ* (valide sultan), padişah eşleri, kız kardeşleri, *hanım sultanlar* (kızları) da oldukça etkin rol oynamışlardır. Hânedan ailesinin dine bağlılığını ve hayırseverliğini sergilediği *saray kadınlarının anıtsal yapılar yaptırma geleneği*, özellikle Türk-Moğol mirasının etkisi altındaki devletlerde İslam kültürünün geleneksel bir özelliğidir.²¹ Hânedan kadınları, imparatorluk kültüründe kullanılan hânedan propagandalarının önemli bir etkeniydi. Ancak bu kadınlar, Avrupalı soylu kadınlar gibi fizik olarak göz önünde olmak yerine, yaptırdıkları vakıf eserlerle bu sürece katılmışlardır. Kurdukları vakıfların vakfiyelerinde İslam Dünyasının simgesel isimlerini çağrıştırmaya adına *bâniyetü'l-hayrâti'l-kaviyye*, *fahrü'l-muhadderât* şeklinde onurlandırıcı unvanlarla tanımlanmaları onlara hak ettikleri değerin gösterildiğinin bir kanıtıdır.

Örneğin, Mihrimah Sultan'ın vakfiyesinde şöyle denilmektedir:

*...Aliyyetü'z-zat, zekiyyetü şfat devlet tacının incisi saltanat burcunun yıldızı sultanlar kızı fakirler yardımcısı, O da büyük Sultan oğlu Sultan Süleyman Hakan Hazretlerinin kızıdır... H 965 (M 1557)*²²

18 VGMA, 639: 1.1.

19 VGMA, 739: 66.35.

20 VGMA, 595: 96.93.

21 Pierce, 2011, 258.

22 VGMA, 635: 97.12.

Yine Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ın vakfiyesindeki ifadeler şöyledir:

...**bâniyetü'l-hayrâtü'l-kaviyye** sâniyyetu'l-râbiatu'l-adevviyye Ayşe Sultan, **menbâi'l-hayratü'l-hisan** halefi Hadiceti'l-Kübra fi'z-zahadeti ve'l-adli ve adli Aişeti'l-Hamra... H 1011 (M 1602)²³

Hürrem ile birlikte padişah eşleri, kızları, erkek ve kız kardeşleri de *sultan* unvanıyla anılmıştır. 17. yüzyıldan sonra *gözdelik* makamı zayıflayınca bunun yerini *kadın* unvanı almıştır. Bu unvanı koruyan tek kadın ise baştaki padişahın annesi olmuştur.²⁴

Örneğin;

...ikinci ikbâllik rutbesiyle kamyâb olan, zübdetü'l-muhadderât, tâcü'l-mestürât, **sahibetü'l-hayrât ve'l-hasenât** ve râğibetü'l-meberrâti ve'l-mesübât iffetlu, ismetlu, Pertevniyal **Kadınfendi** Hazretleri ibneti Abdurrahman ibn Abdulmennan'ın... H 1267 (M 1850)²⁵

Esmahan Kaya Sultan'ın vakfiyesinde;

... ümdetü'l-muhadderat zümdetü'l- muvâkkarat tâcü'l-mestürât aliyyetü'z-zat safiyyetü's-sıfat **sahibetü'l-hayrat talibetü'l-meberrat Kaya Esmihan Sultan**... H 1128 (M 1715)²⁶

...seyyidetü'l-muhadderât, ikliletü'l-muhassenât, raflatü'd-derecât, zâtü'l-ûlya ve's-saa'dât, dürrret-i iklileti'l-iffeti ve'l-iclal ğurreti cebinü's-sa'adeti ve'l-iclal, aliyyetü'z-zat, safiyyetü's-sıfat, devletlü, saadetlü, Emetullah Sultan... H 1110 (M 1698)²⁷

...melikelerin melikesi, muhassâtın ulusu ahlâk-ı sâfi ulviyet ve saadetlerin sâhibesi atâ ve ihsan binalarının bânisi ve lütuf ve kerem rükünlerini kuran birçok hasenat ve âlemşümûl birçok meberrâtın inşa gerdesi bulunan hatunların büyük sultanı alemde büyük kadınların burhanı... H 929 (M 1522)²⁸

...aliyyetü'z-zât safiyyetü's-sıfat **sâhibetü'l-hayrâti ve'l-hasenât**, devletlü inâyetlü atüfetlü re'fetlü, ismet ve celâl tacının incisi, sa'adet ve ikbal tacının gurreti, kıraliçeler kraliçesi, melek halli, sultane tavırlı, zati yüce, sıfatı temiz, kadri celil, güzel eserli, büyüklerin zübdesi, muhterem kadınların umdesi, erkek ve kadın müslümanların ismeti, zati ve şanı

23 VGMA, 1431.

24 Pierce, 2011, 22. (Osmanlı sarayında padişahın ilk dört cariyesine verilen bir unvandır.)

25 VGMA, 747: 170.143.

26 VGMA, 623: 276.298.

27 VGMA, 1640:1.1.

28 VGMA, 576: 31.15.

yüce, zamanın Aişe'si, devranın Fatma'sı, saltanat-i zahirenin matla'-i gururi, hilâfet-i bâhirenin incisi sadefti, Melik-i Samed olan Allah'ın dürlü âtîfetlerine nail olan Sultan Süleyman'ın oğlu Emir Mehmed'in vâlidesi... H 958 (M 1551)²⁹

...Hazreti İsmihan Sultan Sultani'l-azam ve'l-hakanü'l-ekrem kahramanü'l-mai ve't-tyın zillüllahi Teala fi'l-arzeyn masharü'l-ekalim-i bahren ve berren muammerü'l-alemin ihsanen ve birren es-Sultan ibni's-sultan Selim Han ibni Sultan Süleyman Han... H 980 (M 1572)³⁰

...burhanü'l-muvakkirât tâcü'l-mesturat ikiletü'l-muhassanat aliyetü'z-zât safiyetü's-sıfat devletlu iffetlu ismetlu Safiyye Sultan ibneti'l-merhum el-mebrur ilâ rahmeti Rabbhi'l-Ğafür Sultan Mustafa Han Tâballahu... H 1138 (M 1725)³¹

Görüldüğü üzere, hânedan kadınları dinine bağlılığı, dürüstlüğü ve saflığıyla, evliyâ Rabiatuü'l Adeviyye'ye, Hz. Muhammed'in (s.a.v) ilk eşi Hz. Hatice'ye, hayırlı vakıflar kurucusu³², kendini işlerine adanmış zamanın Fatıma'sı olması hasebiyle kızı Fatma'ya, kendini din işlerine adanması zamanın Ayişesi sıfatıyla karısı Hz. Ayşe'ye benzetilerek yüceleştirilmişlerdir. Hânedan kadınları bu vasıfların yanı sıra; valide sultan padişah olan oğlunun, padişah kızı ise padişah babasının ismi ile tanımlanmışlardır.

Vakfiyelerde vâkıf bânilerle ilgili sık rastlanan diğer bir durum da, devlet kademesinde önemli bir makama gelmiş vâkıfların *maskat-ı re's* (doğdukları topraklara) *vatan-ı aslilerine* (asıl vatana) vefa borcu olarak buralarda vakıf hayrat eserler yaptırmaları, önceden yapılmış bazı eserleri onarmaları ya da görevli ücretleri için tahsisat yapmalarıdır. Vakfiyelerinde bunu da *hubbil-vatan minel-imân* (vatan sevgisi imandandır) düsturuna dayandırdıkları görülür:

... İnşâ-i hayrat etmeğe azîm olduklarında "hubbü'l-vatani mine'l-iman" muktezasınca vatan-ı aslileri olan Kemah kasabasına mâil ve tâlib ve evkâf ve hayratı anda olmağa ragıb... H 1129 (M 1716)³³

...vilayet-i Anadolu'da Çerkeş kazasına tabi Vatan-ı aslisi olan

29 VGMA, 608-2:222.177.

30 VGMA, 572:134.53.

31 VGMA, 734:333.164.

32 Hânedan kadınlarının vakıf kuracak ekonomik güçlerinin nereden geldiği sorusuna gelince; vakfiyelerden de anlaşıldığı kadarıyla, kendilerine padişah oğul, eş veya baba tarafından tahsis edilen haslar, temlik olarak verilen topraklar en önemli gelir kaynakları olmuştur. Mihrimah Sultan'ın vakfiyesinde babası tarafından temlik olarak verilen topraklardan söz edilmektedir. "...Yine bu evkaf cümlesinden olub pederi Sultan tarafından kendisine temlik olunub ve altı vüzera ve Kadıaskerler tarafından imza edilerek şer'i bir vesika hükmünü almış olan evasıtı Zilkade 954 tarihli temlikname ile verilen sekiz adet köydür..." VGMA, 635: 97.12.

33 VGMA, 730: 86.51.

Çaliçviran nam karyede vaki **harabe müşrif** olub **müceddeden** eylediğim
câmi'-i şerifin ... [tarihsiz]³⁴

Padişahın ve hanım sultanlardan başka ülkede padişahın otoritesini sağlamak ve padişahın buyrukları doğrultusunda devleti yönetmekle mükellef olan sadrazam, paşa, emirler, beylerbeyi, valiler, sancak beyi, muhassıllar kethüda, kâtipler, kadılar, müftiler vb. meslekler bu grupta yer alır.

...Hayrat ve Meberrat sahibi ve hasenât ve kurubâtın madeni, ni'metlerin velîsi, şerhlerin fitnelerin hasmı, Tanrının Dininin mu'in ve Nâsırı Ebü'l-futuhat Hazreti Vezir-i kebir ve Bedr-i münir Davud Paşa... H 1246 (M 1830)³⁵

Bunlardan başka, yine askeri sınıfta yer alan ilmiye sınıfına mensup, *müderriis*, *müftü*, *fakih*, *hoca*, *ders-i 'âmm*, *kadı*, *nâib* unvanlı kişiler de *vâkıf* / *bâniler* arasında yer almışlardır.

Bunların da vakfiyelerde *fahru'l-havas*, *kâmkâr*, *kıdvetül-emacid*, *el-hâc*, gibi unvanlarla ve *büyük emirlerin emir-i fukarâ* ve *yetimlerin yardımcıısı hayrat ve hasenât sahibi ulemâ*, *sulehâ*, *sadatin muhibbi*, *sahib 'ul-hayrat vel-hasenât* ve *rağibüs-sadakati vel-meberrat mir-i mirandan saadetlü* şeklinde cümlelerle övülmüşlerdir:

... Emir-i âzam sahib-i muazzam memalikin düstûri, islâmların halaskâri, haşmet vakar ezyalinin cazibi, nusrat ve iftihar sancaklarının sahibi, beldelerin, kal'aların fatihi cihan keferesinin kahiri, devletin, dinin dünyanın emiri Şahin Lala Paşa ibni Abdülmuin... H 749 (M 1348)³⁶

...Vilâyet-i Anadolu'da Trabzon Valisi ve Canik ve Karahisâr-ı Şarkî Muhassılı, kendisine büyük vezirlik bahşedilen, kendisine menkıbe atfedilen, Devlet-i 'âliyye'nin emini, yüce saltanatın uğurlu kişisi, adalet kurallarını uygulayan, padişâhın yolunu takip eden devletli, merhametli Hazinedârzâde es-Seyyid Süleyman Paşa... H 1228 (1813 M)³⁷

Bunun yanı sıra vakıf kuran kişi herhangi bir görevle yükümlü ise, görevi, daha önce hangi görevde olduğu, *esbâk vezîr-i âzam*, *muhassıl*, *voyvoda*, *kethüda* vb. her iki unvanı da veriliyorsa *be-nâm* / *elkâb*, *mülakkâb*, *müsemma*, *tesmiye* gibi terimlerle ifade edilmiştir. Örneğin vâkıf bir tarikat mensubu ise, "*Tarikat-i aliyye-i meşayihinden reşadetlü es-Seyyid eş-Şeyh, şeyh-i meşayihî'l-islam, kıdvetül-ulemail-amilin ve zübdetüs-sulehais-salikin...*" şeklinde ait olduğu tarikatın adı, oradaki manevi makamı belirtilir. Genellikle es-Seyyid (peygamber soyundan gelenler) *şeyh*, *dede*, *derviş*, *halife*, *pir* unvanları ile anılmışlardır.

34 VGMA, 623: 299.310.

35 VGMA, 732: 74.59.

36 VGMA,732:74.59.

37 VGMA, 733:52.22.

Vakfiye metinlerinde *vâkıfların* ismini sıklıkla tekrarlamak yerine, *mûmâileyh*, *müşarunileyh*, *mez-kûr/mez-kûre*, *mer-kum/mer-kume*, *mersûm/mer-sume*, *mes-fur/mes-fure*, *mez-bûr/mez-bure* terimleri ile ifade edilmişlerdir. Bunlar, bunun yanı sıra yine tekrarlardan kaçınmak üzere yer ve nesnelere ifade ederken de kullanılmıştır.

2. BİNÂ UNVAN VE SIFATLARI

2.1. Genel Tanım ve Sıfatlar

Vakfiyelerde herhangi bir yapı veya yapılar genellikle *bünyân*, *bünyâd*, *ebniye*, *ebniyye-i evkâf*, *ebniye-i mevcude*, *eser-i bina*, *mümehhedül-bünyan/ kâffe-i mebniyyat*, *buk'a*³⁸ terimleri ile tanımlanmıştır.

Bir binanın hayrat bir eser olduğu ; *âsâr-ı hayriyye*, *müessesât-ı hayriye*, *âsâr-ı hasenât*, *âsâr-ı mergube*, *âsâr-ı müstahsene*, *buk'a-i celile*, *buk'a-i meymüne*, *buk'a-i münife*, *bünyân-ı hayrat*, *binâ-yı mebâni'i hayrat/ eser-i binâ*, *emâkin-i hayriyye*, *ebniyye-i meberrât*, *mebâni-i hayriye*, *meberrât-ı celile* terimlerinden anlaşılmaktadır.

Binalar, boyutları, sağlamlıkları, şehir planı içindeki konumları, malzemeleri, hatta planları hakkında ipucu verilerek *asâr-i celile/ binâsı rengin*, *bünyân-i mersûsa*, *ebdâ'i mustâhsenü'l- tertib*, *ebniye-i mevcûde*, *ebniye-i meşrûha*, *ebniye-i metruke*, *ebniye-i mufassala*, *ebniye-i muttasıla*, *ebniye-i cesime*, *esâs-ı sengin*, *kaviyyül-bünyan*, *kaviyyü'l-esas*, *kârgir bina*, *mümehhedü'l-bünyan*, *müşeyyedü'lbünyan*, *murassasü'l-bünyan*, *tarh-ı endâz bina*, *müntemisü'l-bünyan*, *müessesü'l -bünyan*, *müttehid rasihü'l-bünyan*, *murabbâ âtik fevkâni* gibi çeşitli terimlerle tanımlanmışlardır.

Binaların üslubuna, hangi döneme ait olduklarına ilişkin adlandırmalarla da karşılaşmaktadır; örneğin: *Eser-i nev-tarz-ı cemîl*, *tarh-ı cedid*, *tarz-ı cedid*, *nev-i mimâri*, *ahsen-i üslûb ve tarz-ı merğub*, *câmi'-i tarz-ı nev-nakş*, *bedâyi-i sanâyi'*, *üslûb-u letâfet*, *âsâr-ı atıka*, *kâfir-i binâ*, *bünyan-ı küfür*, *ebniye-i âtika*, *gâvur harabesi*, *nemçemande*, *ke'l evveli binâ*, *âsâr-ı sâbika*. “Eser-i nev-tarz-i cemîl”, “tarh-i cedid”, “tarz-i cedid”, “nev-i tarz”, “nev-i mi‘mâri” ve “tarz-i nev-nakş” şeklindeki ifadelerle

38 Yer, toprak, ülke, bina, saray, hanigâh, türbe, manastır, büyük yapıdır. (Kantar, 2010, 304.) Vakfiyelerde *buk'a* kelimesine bakıldığında genel olarak hayır müessesesi, hayır işlerinin yapıldığı yer anlamına gelmektedir. Ancak bu terim bazen birden çok yapıyı kasdettiği gibi bazen de bir araziye, bir yeri, bir mezrayı, mescid, imaret, mektep, çeşme, türbe, zâviye, hanigâh, bimârhâne veya bir kütüphâneyi de kasdetmektedir. “...fazla-i vakıfdan İstanbulda ve Eyubi Ensaride Dârü'l-hadis ve Mescit ve Mektep ve Dar'l-kurrâ makulesi asarı hayırdan vakfına zaaf tari olup ve yahut külliyyet ile münderis olan buka'î hayır ki muattal kalmış ola olmakule evkaf re'yi hâkimle ihyâ kılma...” VGMA, 736: 167.79. (H 1113 / M 1701) [*arazi*, yer: VGMA, 633:7.4. (H 863 / M 1458)]; [*mezâri*: VGMA, 590: 105.98. (H 906 / M 1500)]; [*çeşme*: VGMA, 573: 21.1. (H 1027 / M 1617)]; [*türbe*: VGMA, 1629: 1.1. (H 1165 / M 1751)]; [*zâviye*: VGMA, 592: 76.71. (H 972 / M 1564)]; VGMA, 739: 6.4. (H 1166 / M 1752)]; [*kuyu*: VGMA, 587: 24.33. (H 881 / M 1476)]; [*hanigâh*: VGMA, 747: 481.315. (H 927 / M 1527)]; [*bimar-hâne*: VGMA, 575: 82.46. (Tarihsiz).]

Batılı tarzda yapılmış eserlerin târif edildiği anlaşılmaktadır.³⁹ Örneğin: “... müceddeden bina ve inşa buyurdıkları kargir su hazinelü nev-resim bir kut'a kebir çeşme...”⁴⁰

Binaların şahsın kendi malı mı, vakıf veya miri mi oldukları ve fiziki durumları ise *Mülk ebniye/ebniyye-i memlûke, mîrî ebniye, vakıf ebniye, mevrus ebniye, köhne ebniye, muhterik, harâba müteveccih, harâbe-müşrîf, rahne-dâr, harâb u yebâb, mâil-i inhidam, mâil-i turâb, kâbil-i intifâ olmayan, muaddel, ma'muren mevcud bina, müntemisü'l-bünyan, nâ-bedid, mâmur* şeklinde tanımlanmıştır. Örneğin:

...emlâk-i müşterâsından ma'dud arsa-i sırfa üzerine atyeb-i emvâl ve **ahlâs-ı menâl** ile müceddeden bina ve ihdas eylediği **esas-ı muhkem** ve **binası matbu'** ve müselle **tarh-ı hub** ve **tarh-ı mergub dârü'l-hadis** ve muktesibanı enva-yı ulûm ve muktebisani' envari fûhumdan on nefer tullabının sakin olmalar için bina ve i'dad eylediği on bap hücuratı **rasinü'l-bünyâd** ve etfâl-i müslimin ve evlâdı muvâhhidin için bina ve tayin eylediği **esas-ı sengin** ve **binası rengin** muallim-hâneyi...⁴¹

2.2. Dini Mimâri

Câmi'-mescid:

Bânilerin yaptırdıkları eserlerin başında *câmi'* ve *mescit*ler gelmektedir. Vakfiyelerde de sıklıkla geçen, secde edilen, topluca namaz kılınan yer anlamındaki *mescidü'l câmi'/mescid-i câmi'*⁴² şeklinde telaffuz edilen ibadet mekânının ismi zamanla kısalarak *câmi'* şeklinde telaffuz edilir hale gelmiştir. Cami, çoğul olarak *cevâmi*; mescid ise *mesâcid* şeklinde de kullanılmıştır.

Genel anlamda ibadet edilen yer anlamında olup, vakfiyelerde gerek İslami gerek İslam öncesi yapılar *mâbed* olarak tanımlanmıştır.

Bu yapılar *mâbed-i şerif* olarak anılmakla birlikte; *mâbed-i güzîn, mâbed-i münîf, mâbed-i latîf, mâbed-i bi-hemta, mâbed-i nur-u lâmi, mâbed-i şerîf, mâbed-i dil-fürûz, mâbed-i fâhir, mâbed-i rasin, mâbed-i pür nur, mâ'bed-i latîf-i sûtüde bünyân, mâ'bed-i nazîf, mâbed-i dilpesend ma'bed-i latîf-i feyz-intisab, mâbed-i lâtif, ma'bed-i latîf-i zibâ, ma'bed-ilatîf-i şeref-fezâ* gibi değişik sıfatlarla ifade edilmişlerdir.

Binalar tanımlanırken aldıkları unvanlardan, yapıların *dönem ve üsluplarına* ilişkin ipuçlarına ulaşılır. *Câmi-i cedid-i sultanî, câmi-i atik/ ke'l evveli bina, mebnîye-i âtika* terimlerinden *câmi'*nin önceden yapılmış, eski veya yeni bir yapı olduğu; *câmi'-i kebir, câmi'-i sağır* yapının büyük veya küçük ölçekte bir yapı olduğu; *kenisa câmi'*, *kenisa mescidi* gibi terimlerden ise daha önceki dönemlerde inşa edildiği, kiliseden *câmiye* veya başka bir yapıya çevrilen bir yapı olduğu da anlaşılabilir.

39 Altun, 1982, 211.

40 VGMA, 634: 120/25. (H 1265 / M 1848)

41 VGMA, 581-2: 315.317) (H 1093 / M 1683)

42 VGMA, 590: 225/191. (H 889 / M 1484)

Eser-i nev-tarz-ı cemîl, tarh-i cedid, tarz-ı cedid, nev-i tarz, nev-i mimârî, ahsen-i uslûb ve tarz-ı merğub, câmi'-ı tarz-ı nev-nakş, bedâyi-i sanâyi'î câmi', uslûb-u letâfet terimlerinden ise yapının mimârî üslubu hakkında bilgiler edinilmektedir.

Câmilerden söz edilirken, *câmi'-i şerif, câmi'-i bî-mesil, câmi'-i bülehd, câmi'-i dilara, câmi'-i fâhir câmi'-i şerif, câmi'-i şerif-i icâbetnûma, câmi'-i münir-i rânâ, ma'bed-i münif, câmi'-i nâfi, câmi'-i nazif, câmi'-i lâmi', câmi'-i şerif-i dîl-güşâ, ma'bed-i beheşt-âsâ, câmi'-i şerif râfi'ül-eltâf, câmi'ül-hasenât ve câlibü'l-berekât, câmi'-i âli-tâk, câmi'-i şerif-i âlişân, câmi'î celiliş-şan, câmi'-i şerif-i dilârâ ve, câmi'-i şerif vâlâ-kubeb, câmi'-i zîba, câmi' nusret, câmi'u'l-envar /câmi'-i şerif-i müstesna gibi birçok övücü sıfatlarla anılmışlardır. Örneğin:*

... *salavat-ı hamse ve cum'a ve a'yad için müessesî'l-bünyan ve müşeyyedi'l-erkan bi cami şerifi'l-kubab ve ma'bedi münifil-cenab bina edüb taat eden amme ehli iman ve ibadet eden kâffe ehli İslâma vakf ettiği...* (H 1205 / M 1790)⁴³

Selâtin câmi'leri şeklinde adlandırılan, sultanlara ait câmiler ise vakfiye metinlerinde; *İstanbul'da Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han aleyhirrahmeti ve'l-ğufuran Câmi'î şerifi, Medine-i Hazreti Ebi Eyyubi Ensari Radye Rabbühü'l-bâri Câmi'î, Mahmiye-i İstanbul'da merhum Şehzade Sultan Mehmed Han Câmi'î* şeklinde, bânilerinin ismiyle anılmışlardır.

Sultan Osman'ın vakfiyesini tanımlarken aynı zamanda bânisi olduğu da vurgulanmıştır: "... *Nur-i Osmaniye Câmi'î Şerifi bânisi Sultan Osman'ın vakfiyesidir...*" (H 1169 / M 1755)⁴⁴

Vakfiyelerde dini mimârî örneklerden olan namazgâh veya musallalar ise genellikle hangi amaç için yapıldıysa (beş vakit namaz, Cuma ve bayram namazı vb.) o şekilde tanımlanmış olup, nadiren *mâbed-i fereh feza* (sevinç artıran) şeklinde sıfatlandırılmışlardır.

Önceki uygarlıklardan kalma mâbedler ise, *mâbed-i kadim, mâbed-i evsan, mâbed-i dilpesend*; metinlerde kiliselerden söz edilirken *kâfir-i binâ, bünyân-ı küfür, kenisa-i mekruhe-i mersûme/ kenisa-i mesfûre/ kefere kenisası* şeklinde ibareler kullanılmıştır. Bunlar, Osmanlı toplumunda yaşayan gayr-i müslim vatandaşların ibadet ettikleri mekânlar olup, vakfiyelerde *kilise, kenisa, dâr'u- deyr- deyr-i salip* şeklinde de tanımlanmışlardır.

Türbe:

Vakfiyelerde türbeler; *kubbe, künbed, türbe-hâne, merkâd, meşhed, habgâh, madca' makbere, medfen* şeklinde isimlendirilmiştir. Cesedin içine bulunduğu mahfaza

43 VGMA,732:79.64.

44 VGMA, 639: 79.42.

ise, *makar/sanduka*, *lahit*, terimleri ile ifade edilir. Bu sandukalar da malzemesine göre *ahşap*, *mermer sanduka* şeklinde anılırlar. Bazen tek kişiye ait özel türbeler *türbe-i mahsûsa/ merkâd-i mahsûs*, eski padişahlara ait türbeler *mazca-i selâtin-i izâm-i eslâf* türbeler şeklinde ifade edilmiştir.

Türbeler de diğer yapılar gibi *türbe-i şerîfe*, *türbe-i âliye*, *türbe-i nazîfe*, *türbe-i lâtiye*, *türbe-i muattara*, *türbe-i münîfe* *türbe-i tâhire-i nurefzâ*, *türbe-i penâh*, *türbe-i valâ*, *kubbe-i mesûde* gibi sıfatlarla anılmakla birlikte şehit türbe ve mezarları *türbe-i şühedâ*, *mekâbir-i şühedâ* sıfatları ile anılmıştır.

Büyük zatlara ait türbelerden söz edildiğinde, örneğin, Hz. Muhammed'in türbesi için *Ravza-i Mutahhara*, Eyyub el-Ensâri'nin türbesi için *türbe-i müteberrike*, *muattara*, *türbe-i seniyyetü'r-rütbe*, *türbe-i vâcibu't-teşrif* gibi tanımlar kullanılmıştır.

Zâviye:

Yapıların büyük merkez tekke konumunda olmaları hasebiyle *asitâne*, daha küçüklerin *tekke*, *zâviye*, *dergâh* şeklinde anıldığı bilinmektedir. Bu isimlerin yanı sıra bu yapılar, vakfiyelerde *asi'tâne-i zâviye*, *buk'a*, *dârü'n-na'im*, *dâr-ı rahât*, *dâr-ı süleha*, *dâr-ı tevhid*, *hangâh*, *imâret*, *itikâf-hâne*, *meşihat-hâne*, *ribat*, *tevhid-hâne*, *tevhid-hâne-i zâviye*, *zıkrullah-hâne* gibi adlarla da anılmıştır.

Vakfiyelerde zâviyeler, *zâviye-i ma'mure*, *zâviye-i latife*, *zâviye-i münîfe*, *zâviye-i dilgûşa*, *hangâh-ı ruh efzâ*, *zâviye-i şerîfe*, *zâviye-i cemile*, *zâviye-i mübâreke*, *zâviye-i celile* gibi sıfatlarla anılmıştır.

2.3. Sivil Yapılar

2.3.1. Eğitim yapıları:

Medrese

Bilindiği üzere medreseler *aklî* ve *dinî* ilimlerin öğretildiği eğitim kurumlarıdır. Vakfiyelerde *dârü'l-ilm*, *medrese-i -hâne* olarak da geçer. Osmanlı'da vakıf olarak yapılmış eğitim kurumlarının en önemlilerindendir. Medreseler de verdikleri eğitim düzeyine ve türüne göre bazı gruplara ayrılırlar.

Vakfiyelerde medreseler, *medrese-i münîfe*, *medrese-i münîfe-i mu'allâ*, *medrese-i refi'ül-bünyân*, *medrese-i cemile* ve *dârü'l-ilm-i celile*, *medrese-i münîfe-i mu'allâ*, *medrese-i ma'mûre/ medrese-i cedid*, *medrese müessesetü'l-bünyân* sıfatlarla anılırlar ve övücü vasıflarla tanıtılmışlardır.

Medreselerin bir türü olan Hadis ilminin öğretildiği *dârü'l-hadisler*; *medrese-i dârü'l-hadis dârü'l-hadis-i cedid*, *dârü'l-hadis-i şerif*, *dârü'l-hadis-i bî hemta*, *dârü'l-hadis-i refiatü'l kubab* vasıflarıyla anılmışlardır.

Dârü'l kurrâ

Kur'ân'ın kâdelerine göre okumasının öğretildiği, hafızların yetiştirildiği dârü'l kurrâ yapıları, vakfiyelerde *dar'ül-kurrâ-i cennet-nüma* (cenneti gösteren), *dârü'l-kurrâ-i bî-baha* (paha biçilmeyen) gibi sıfatlarla tanımlanmışlardır.

Mekteb

Abbassiler devrinde “küttab” adıyla anılan *mektebe*, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri zamanında *sıbyan mektebi* denilmiştir. Bunun yanı sıra *darü't-tâlim*, *darü'l-ilm*, *muallim-hâne*, *mahalle mektebi*, *taş mekteb*, *mekteb-i ibtidaiyye*, *tâlim evi* gibi adlarla da anılmışlardır.⁴⁵

Küçük çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretilen bu okullar vakfiyelerde ise *mekteb*, *beyt-i tâlim/dâr-i tâlim / dârü't-tâlim*, *dârü't-tâlim-i pesendîd*, *muallimhâne*, *mekteb-i etfâl ve sıbyan*, *mekteb-i sıbyan*, *mekteb-i azim-i dilkeş*, *mekteb-i şerif*, *mekteb-i zibâ*, *mekteb refiü'l-bünyanı celilü'l-kâdir vel-mekân*, *mekteb-i latif-i dil-güşa*, *mekteb-i meymenet*, *mekteb-i münif*, *mekteb-i ulyâ*, *mekteb-i âli*, *mekteb-i dilgüşa*, *mekteb-i dilpezir*, *mekteb-i kaviyyü'l-bünyâd*, *mekteb-i vâla*, *mekteb-i fâhire*, *mekteb-i dilistan*, *mekteb-i bünyan*, *mekteb-i nazif*, *mekteb-i muâlla*, *mekteb-i bediü'l-bünyan*, *mekteb-i lâtif-i di'l-güşa*, *muallim-hâne-i nazifi ferah feza* sıfatlarıyla tanımlanmışlardır.

Kütüp-hâne

Vâkıfların ilim tahsil edenler ve diğer hayır sahipleri için kurdukları yapılardan biri de *kütüphânedir*. Vakfiyelerde *dârü'l- kütüp*, *kitap-hâne* şeklinde de tanımlanırlar. Kütüphâne yaptıran *vâkıflar* çoğu kez kütüphâneye konacak kitapları da vakfederek, orada çalışacak görevlilerin ücretlerini, kitapların her türlü bakım ve onarım masraflarını karşılayarak, bu yapıların işleyişine özgü şartlarını da belirlemişlerdir.

Vakfiyelerde kütüphâneler, *kütüp-hâne-i celilü'ş-şeref*, *kütüp-hâne-i celil*, *kütüp-hâne-i mergûb*, *kütüp-hâne-i latife*, *kütüp-hâne-i şerife-i kütüp-hâne-i münif*, *kütüp-hâne-i pürnur* gibi sıfatlarla anılmışlardır.

2.3.2. Su Yapıları:

İnsanların ve diğer canlıların su ihtiyacı için inşa edilen *âbâr/kuyu*, çeşme, *abdân/havuz*, sebil, *sahrınç/sarnıç* ve benzeri yapılar vakfiyelerde genel anlamda *sikâye*, *sakâye*, *sâkiye ebniye-i mâ*, *ebniye-i sikâye* şeklinde tanımlanmıştır.

Bend

Bugünkü barajlar anlamında, büyük miktarlarda suların biriktirildiği bu *bend* ya da *sed*lerin genellikle padişah ya da hanım sultan gibi büyük bânilerce inşa ettirildikleri görülmür. Genellikle *bend-i âli*, *bend-i atik*, *bend-i kebir*, *bend-i cedîd* şeklinde adlandırılmışlardır.

⁴⁵ Taşkın, 2008, 343.

Çeşme

Su vakıfları kuran vâkıfların yaptıkları hayratlar içinde en çok inşa edilen yapı türüdür. Vâkıflar çeşme yaptırma nedenlerini vakfiyelerde *şurb-i mâ-i nas, irvâ-yı atşân, iskâ ve irvâ, iska-i müslimîn, icrâ-i mâ, def'i atş* gibi, genel olarak “insanların su içmesi için” anlamına bağlanan sözlerle ifade etmişlerdir.

Vakfiyelerde; *fevkâni çeşme, namazgâhlı çeşme, zü'l-vecheyn* (çifte) *çeşme, müsellesü'ş-şekl* (üç köşeli) *su hazneli çeşme, namazgâhlı çeşme, çeşme-i âtik, çeşme-i kadim, çeşme-i kebir, çeşme-i müşeyyedü'l-bünyan, çeşme-i kârgir, çeşme-i yekta, çeşme-i vâla* gibi dönem, malzeme, biçim ve planı hakkında ipuçları veren ifadelerin yanı sıra *burma lüleli, bir lüleli, iki lüleli çeşme, salma akar çeşme* gibi suyun akış şekline ve lüle sayısına delalet eden terimlerle nitelenmişlerdir.

Çeşmeler; *çeşme-i âb-ı leziz, çeşme-i âb-ı sâfi, çeşme-i âfitab, çeşme-i âliye, çeşme-i aynı'l-hayat, çeşme-i can, çeşme-i cedit, çeşme-i dilcu, çeşme-i nur, çeşme-i zibâ, çeşme-i dilkeş, çeşme-i zülâl, çeşme-i rânâ, eşme-i lâtif, çeşme-i musaffâ, çeşme-i zemzem bi âdil, çeşme-i şirin, çeşme-i bî-baha, çeşme-i nazif-i şeker, çeşme-i ruh-efzâ, çeşme-i zemzem-âdil, çeşme-i hayat efzâ, âb-hûr çeşme, çeşme-i safabahş ve dilsitân, çeşme-i dilfirib ve gülfam, çeşme-i dil-küşâ, çeşme-i dilâra, çeşme-i ferah fezâ, çeşme-i hususi, çeşme-i nur-u hidaye ve ayn-i safâ-efzâ* gibi övücü sıfatlarla anılmışlardır.

Hamam

Vakfiyelerde vakıflara akar olarak inşa edilenlerin yanı sıra hayrat olarak inşa edilmiş örnekleri de mevcuttur. Hamamlar, *hamaman-i âlem-baha* (dünyada paha biçilemeyen), *hamam-i nâzif* (temiz, pak), *hammâm-ı rahat feza* (gönül açıcı), *hamam-ı dilârâ* (gönül süsleyen) gibi sıfatlarla anılmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde yeni inşa edilen hamamların yanı sıra, Vakfiyelerde, Bizans ve Roma ya da Türk-İslam Dönemi öncesinde inşa edilmiş bazı eserler tanımlanırken *kâfiri hamam, kefere hamamı, gâvur hamamı* gibi ifadelerin kullanıldığı görülür.

Vakfiyelerde hamamı tanımlayan terimler oldukça kısa ve öz olmasına rağmen geniş ayrıntıları içeren bilgileri aktarırlar. Örneğin; *tahtâni hamam, kârgir fevkâni hamam, halvetli fevkâni hamam*⁴⁶, *kârgir kurşun örtülü hamam*⁴⁷, *üsrib ile musakkaf* (kurşun örtülü)⁴⁸, *kurnalı kulleteynli hamam*⁴⁹, *kubbeli hamam*⁵⁰, *camekânli hamam*⁵¹, *yekta* (tek) *kârgir hamam*.⁵²

46 VGMA, 624: 224.168. (H 1072 / M 1661)

47 VGMA, 744: 256.79. (H 1098 / M 1686)

48 VGMA, 570: 257.147. (H 1119 / M 1707)

49 VGMA, 624: 475.430. (H 1159 / M 1746) [*Kulle*: Bir adamın taşıyabileceği su küpü anlamında olup, vakfiye metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla hamamda yıkandıktan sonra gusül abdesti almaya yetecek kadar su miktarının depolandığı küp veya kapların bulunduğu hamamdır.]

50 VGMA, 624: 214.157. (H 1142 / M 1729)

51 VGMA, 641: 50.1. (H 1089 / M 1678)

52 VGMA, 743: 37.11. (H 1206 / M 1820)

Âtik (eski), *cedid* (yeni), *muhterik* (yanık), *köhne* (harap), *mâmur* (imârlı), *tahtani* (tek katlı), *fevkâni* (üst katta), *yekta* (tek), *müsenna* (çift), *kebir/sagîr* (büyük/küçük), *çinili/kâşili*, *kârgir* şeklinde kullanılan terimlerden, yapının o günkü durumu, boyutları, planı, malzemesi de öğrenilmektedir.

Bu hamamların yanı sıra *ılısu*, *hamam-i ilâhî*, *kudret hamamı*, *kaynarca suyu*, *sayfiye hamamı*⁵³ şeklinde ifadelerle, bugünkü termal niteliğinde hamamlardan da söz edilmektedir. Örneğin “...*maden suyunu havi banyo tabir olunur kudret hamamı...*”⁵⁴

Hamamların bazen de buldukları yere göre *arasta hamamı*, *çarşı hamamı*, *taht’el-kal’a hamamı*, *deniz hamamı* şeklinde adlandırıldıkları görülür. Örneğin;

.. *medine-i Ebu Eyyu’bil- Ensâri aleyhi rahmetil baride deniz hamamı kurbinde vâki bir taraftan Kaya Sultan kızı mutasarrıfa olduğu yalı ve bir taraftan sahil-i bahir...*⁵⁵

Köprü

Su mimârisinde önemli bir yer tutan, *cisr*, *kantara*, *mukantar*, *ma’ber* sözleriyle de anılan köprüler vakfiyelerde de en sık geçen yapı gruplarından olup, hayrat eserlerin de başında gelir. Bu terimler köprüyü tanımlamak üzere ayrı ayrı vakfiyelerde karşımıza çıktığı gibi bazen aynı vakfiye içerisinde *köprü* / *cisr*, *kantara* / *cisr*, *köprü* / *kantara* şeklinde bir arada da kullanılmıştır.

Vakıflar vakfiyelerinde köprülerini yapma gerekçeleri olarak “*ebnâ-i sebilin mürûr ve übûru...* (gelip geçmesi için)” şeklinde ifade ederler.

Köprüler *cisri bi-hemta*, *cisri bi-nâzir*, *cisri lâtif* gibi sıfatların yanı sıra, *cisr-i âtik*, *cisr-i cedid*, *cisr-i kebir*, *cisri cesim*, *cisr-i azim*, *cisr-i sagîr*, *cisr-i memdûd*, gibi yenilik-eskilik durumlarını, fiziksel özellik veya boyutlarını belirten sıfatlarla da tanımlanmışlardır.

Üslup veya bânisini belirtmek üzere de *cisri nasrâni*, *cisri sultani* ya da *İsmail Ağa Köprüsü*, *Mehmed Efendi Köprüsü* şeklinde şahıs isimleri ile; veya üzerinde kuruldukları nehirlerin adıyla özdeşleşen *Drina köprüsü*, *Vardar köprüsü* şeklinde de isimlendirilmişlerdir.

Vakfiye metinlerinde geçen *cisr-i ahşâb* (ahşap/tahta köprü), *kârgir cisr*, *cisri senk* (taş köprü), *mermer köprü*, *cisri hadid* (demir köprü), *üç gözlü cisr*, *kemer köprü*, *kantara-i mâ*, *kantara-i âliye*, *kantara-i ma’mure-i ma’bure*, *kantara köprüsü* gibi tanımlardan köprünün yapıldığı malzeme ve mimârî özelliklerini de öğrenmek mümkün olabilmektedir.

53 Yazlık hamam, bekâr hamamı (gir-çık, çıkçık, gusül-hâne). Bekâr hamamları çoğunlukla yazın kullanılabilen, kültürümüzün inceliğini gösteren, kaybolmuş bir yapı türüdür. (Acun, 2009, 4)

54 VGMA, 617: 18.9. (H 1323 / M 1905)

55 VGMA, 641: 50.1.

Maksem

Dağlardan veya bentlerden bir şekilde şehre getirilen suların mahallere ayrıldıkları yerlerde şehir içi şebekelere *icrâ-yı mâ eylemek* (su dağıtımını yapmak) üzere maksemler inşa edilmiştir. Vakfiyelerde *maslak-ı mâ, maksim-i âb, mukassam-hâne, mütevezza, savak, kubbe* şeklinde de tanımlanmıştır. Örneğin;

... *Mustafa'dan iştirâ olunan üç lüle su derûn-i haremde cereyân etmek üzere bir mütevezza' ile beş aded müsterah binâ ve vakf-ı sarîh ile vakfeyledim...* H 1162 (M 1748)⁵⁶

... *bina ve tesbil eylediğim çeşmenin ta'mîr ve meremmet ve meslek-i mâ masalihine harc ve sarf olunup...* H 1046 (M 1636)⁵⁷

Sebil-hâne

Su yapıları içinde çeşmelerin yanı sıra sebiller de en çok inşa edilen hayrat yapılarından biridir. Sebiller tek yapılar şeklinde inşa edildikleri gibi, genellikle diğer yapılarla bir arada inşa edilmiş örnekleri daha çoktur.

Vakfiyelerde sebiller en çok *sebil-hâne, sebil-i âb* terimleriyle adlandırılırken, nadiren *musluk, ve saka-hâne* şeklinde de anılmıştır. Örneğin: "...*arsa-i mevkûfe-i mezkûrede musluk tabir olunur bir sebil-hâne müceddeden bina ve inşa etdikden sonra...*" H 1292 (M 1875)⁵⁸

Sebil-hâne terimi, *sebil-hâne-i ra'na, sebil-hâne-i münif, sebil-hâne-i nazif, sebil-hâne-i dilârâ, sebil-hâne-yi latîf, sebil-i zemzem-i mesil, sebil-hâne-i e'lâ* şeklindeki sıfatlarla birlikte kullanılmıştır.

Su hazinesi

Vakfiyelerde hayrat eserler grubunda değerlendirilebilecek olan su hazinesi genel anlamda suyun depolandığı bir yapıdır. Vakfiyelerde *su hazinesi, hazine-i mâ, su deposu, hâsıl, uyûn-i miyah, sikâye* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tek tek vakfiyelerde farklı isimlerle karşımıza çıkan bu terimlerin, vakfiyelerin bütünü incelendiğinde şekil olarak değişse de işlev olarak bir tek yapıyı tanımlamak için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu da söz konusu yapı türünün tanımlanması sırasında vakfiyede aynı anlama gelen terimlere atıf yapılmasından anlaşılmaktadır.

Su kemeri

Vakfiyelerde şehir dışından su getiren bu yapıların genellikle büyük vâkıflarca inşa edildikleri görülür. *Su kemeri, su köprüsü, taşra kemer* şeklinde de tanımlanmışlardır.

56 VGMA, 624: 45.20.

57 VGMA, 627: 77/41/1.

58 VGMA, 610: 11.22.

2.3.3. Ticâri Yapılar:

Kâr-hâne:

Kâr-hâneler vakfa gelir getiren ticari yapıların en önemlilerindedir. Vakfiyelerde iş yapılan yer anlamında kullanılan *dârü'l-amel/masna'i* olarak da adlandırılan bu kurumların, şahıslara ait *mülk* veya *vakıf* olarak hizmet verdikleri görülür.

Vakfiyeler incelendiğinde; *kâr-hânelerin* toplumun günlük ihtiyaçlarına yönelik (yeme-içme-giyinme vb.) üretimler yaptıkları gibi askeri ve ticari alana ait ürünlerin de imâl edildiği atölyeler oldukları anlaşılmaktadır.

Mesleğin icra edildiği *kâr-hâneler*, *dükkân*, bu dükkânların yer aldığı *arasta* ve hatta *sûk / çarşı / pazar* isimleri ile anılmaktadır. Örneğin, bir ürünle ilgili olarak: *Mumcu dükkânı*, *mumcu kâr-hânesi*, *mumcu gediği*⁵⁹ ve *alât-ı lâzimesi* terimleri ile karşılaşırız.

Kâr-hânelerin bazen kelime sonuna *hâne* eklenerek örneğin *yağ-hâne*, *sabun-hâne*, *mum-hâne* şeklinde de anıldıkları da görülür. Vakfiyelerin bütünü incelendiğinde; bir ürün ile ilgili üretim yapılan, *imalathâne*, *hâne* terimi ile ifade edilen yerlerin *kâr-hâne* terimini kastettiği anlaşılmaktadır.

Fırın:

Fırınlarda da tarafımızdan ticari yapılar grubunda *kâr-hâne* alt başlığında değerlendirilmesi uygun görülen yapılardan biridir. Fırın denince akla ilk gelen ekmek pişirilen fırınlar olup *furun* şeklinde de kullanılmıştır. Vakfiyelerde de en çok zikredilen fırın grubu ekmek fırınlarıdır.

Vakfiyelerde ekmek fırınları; *tâbûn*, *fırın-ı hubbaz*, *tabune*, *habbaz*, *tennûr-hâne* şeklinde tanımlanmışlardır. Ayrıca ekmek türleri ve pişirilen diğer unlu mamullerin cinslerine göre de *börekçi fırını*, *çörekçi fırını*, *fodula fırını*, *gevrekçi fırını*, *simitçi fırını*, *katmerci fırını*, *peksimetçi fırını*, *nân-i azîz fırını*, *hasse fırını*, *nan-i has fırını*, *francala fırını* şeklinde isimlendirilmişlerdir.

Etmek (ekmek) *fırını*, *şîr-i rûgan* (susam yağı) *fırını*, *leblebi fırını* ve benzeri gıda üreten fırınların yanı sıra, gündelik kullanım eşya ve malzemeleri üreten *bardakçı*

59 Bir tür işletim şeklidir. Tekel ve imtiyaz anlamına gelen gedik, sahiplerinin işleyeceği işi başkalarının işleyememesi ve satacağı şeyi başkalarının satmaması koşulu ile hükümet tarafından verilen senedin içindeki hükümlerin kullanılması ve yürütülmesidir. (Bayram, 2012, 109.) Başlangıçta bir zanâat veya herhangi bir meslek icra etme hakkı iken, daha sonraları esnaf ve sanatkârların, vakıf dükkânlarında mütevellinin izniyle ve devamlı kalmak kaydıyla yerleştirdikleri *alât* ve *edevatı* da belirtmeye başlamış olup, vakfiyelerin çoğunda da bu şekilde tanımlanmıştır. (Yediyıldız, 2003, 115.) Ticaret ve sanat yapmak yetkisi olan bu *gedikler* iki türdür. *Müstakar gedik*, bir mekâna bağlı olup, başka bir yere taşınması resmi izinle olan gediklerdir. *Hevai gedikler* ise herhangi bir mekâna bağlı olmadan şehrin herhangi bir yerinde sanat icra edip ticaret yapabilen gediklerdir. (Akgündüz, 2012, 82.)

fırını, çöMLEKÇİ fırını, nahl-bend fırını (alçı eşyalar üreten) ile sanâyi anlamda üretim yapan *kireç fırını, alçıcı fırını, kiremit fırını, boyacı fırını, süLügenci fırını, demir fırını, edviye suyu fırını, kibrihâne* şeklinde fırın terimleri de mevcuttur.

Âsiyâb:

Vakıfların başlıca akarları arasında yer alan, genel olarak *âsiyâb* terimi ile adlandırılan ve bunların çoğunun da *tahn-i gülâl* (zâhire öğütme) işi yaptıkları bilinen değirmenler, vakfiyelerde; *asiyâb* teriminden başka, *değirmen, dâr 'ur ruhâ, beytu'l erha, dink, hizar, hizarhâne, latroy, madrib, medar, medarhâne, tahûne* gibi terimlerle, *âsiyâb-ı dilsitân, asiyâb-ı fâhir* gibi sıfatlarla anılmışlardır.

Değirmenler bazen *tahn* edilen (öğütülen) malzemeye göre, bazen de teknolojik olarak çalışma düzeneklerine göre isim almışlardır:

Öğüttükleri malzemelere göre; *un değirmeni, dakik, harc-i dakik, âsiyâb-i dakik, beyt-i dakik, gündüm-i âsiyab*, (zeytin öğüten) *rugan-i zeyt, latroy, rugan-i bezir* (bezir değirmeni), *şir-i ruğan değirmeni, üzüm değirmeni, bulgur değirmeni, düğe değirmeni* gibi yiyecek öğütenlerin yanı sıra *enfiye değirmeni, palamut değirmeni, mazı değirmeni, horasan/horasanî değirmeni, kiremit değirmeni, boya değirmeni* gibi ilaç, boya ve inşaat sektöründe kullanılan malzeme öğüten değirmenlerin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Değirmenler, çalıştırıldıkları güce (su, rüzgâr, hayvan gücü) göre; *esb* (katır) *değirmeni, horus* (at) *değirmeni, horoz çarklı değirmen, âsiyâb-ı bâd* (yel değirmeni), *asiyab-i mâ, tahune, karaca değirmen, hizar* (su değirmeni) şeklinde tanımlanmışlar; değirmende dönen taş adedine göre *bir göz, bir ocak, bir bâb* gibi ifadelerle anılmışlardır.

Mengene-hâne:

Zeytin, üzüm, susam, kendir gibi ürünlerin sıkılması için gerekli alet ve edevatı barındıran mekanizma olup buldukları yapılar ise *mengene-hâne, masara-hâne, sıkım-hâne, dühn-hâne, cendere-hâne* gibi terimlerle anılmışlardır. Örneğin: "...bir taraftan tarik-i âm ile mahdud bir bab ruğan-ı zeyt mengene-hânesi..." H 1198 (M 1783)⁶⁰

Mahzen:

Vakfiyelerde vakıflara gelir getiren çatılı akarlar arasında önemli bir grup yapı da mahzenlerdir. Mahzenler değişik türde mal depolanmaya yarayan mekânlar olup, *bodrum, cenin, hoha, serdâb, serma* gibi terimlerle de tanımlanmışlardır.

Mezbaha:

Osmanlının sanat ve ticaret hayatında önemli yeri olan hayvancılık ve buna bağlı varlığını sürdüren mezbahalar, hayvan kesiminin yapıldığı yerlerdir. Etrafında *debbâğlık, kirişçilik* gibi yan mesleklerin de icra edildiği bu yapılar *medbaha, kanâra, kasaphâne*,

60 VGMA, 742: 231.92.

selhâne (*salhâne*), *zebh-hâne*, *ezbeh* terimleri ile de tanımlanmışlardır. Bunlar da kesim yapılan hayvan türlerine göre *bakar* (inek) *salhânesi*, *gânem* (koyun) *salhânesi* gibi adlarla anılmışlardır.

Ev:

Vakıf kurumunda gelir getiren başlıca akarlardandır. Vakfiyelerde evler, *beyt* / *buyut* (çoğul), *dâr*; *mesken* / *mesâkin* (çoğul), *menzil* / *menâzil* (çoğul) şeklinde tanımlanmıştır.

Vakfiyelerde evlerin yanı sıra yine *bağ köşkü*, *çiftlik evleri*, *çerge*, *dam*, *dinme*, *dam-hâne*, *hug köşk*, *kasır*, *matoh*, *oda*, *saray*, *sahilsaray*, *sahil-hâne*, *sayfiye*, *yalı* şeklinde tanımlanan ev tipleri mevcuttur.

Evlerin plan özellikleri; *beyt-i suflî*, *tahtani*, *fevkânî*, *hanay*, *beyti ulvî* şeklinde, evlerdeki katlar ise *zir-i zemin* (zemin altı), *zemin*, *tabaka-i süfla* (alt kat), *tabaka-i vusta* (orta), *tabaka-i ulyâ* (üst kat) şeklinde tanımlanmıştır.⁶¹

Kervansaray:

Kervansayların metinlerde *kervansaray*, *karban saray*, *han-ı karbana*, *kervansaray han* şeklinde kullanıldığı dikkati çeker.

Vâkıfların vakıflarını kurma fikirlerini beyan ederken sık sık “dünyanın fânî, âhiretin bâkî olduğunu ve mecâzi anlamda dünyanın geçenler için bir köprü ve misafirlere mahsus bir karban saraydan ibaret olduğunu” ifade ettikleri görülür:

... dünyâ fânî ve âhiretin bâkî olduğunu ve dünyâ geçenlerin köprüsü ve misâfirlere mahsûs bir karban sarâydan ibâret olduğunu ve bahtiyâr olan nefsinin nefsinin menfa'atına sarf iden ve nefeslerini en güzel bir nefes ile hatm iden kimse olduğunu ve hasenâtın seyyiâtı izâle itdiğini bilince şu vakfın kendisinden sudûri zamânına kadar elinde kendine mahsûs hakkı ve mülki olan şeyi cenâb-ı Hakk'ın rızâsını ve cennet ni'metlerini taleb iderek ve ikâbından kaçınarak ve vakfiyede yazılı iki hadîs-i şerîfe imtisâl iderek hulûs-i niyyet ve sâdik bir zihniyyetle vakf ve habs itdi... H 929 (M 1522)⁶²

Kervansaraylar tanımlanırken *karbansaray-ı bî-âdil*, *karbansaray-ı âli*, *karbansaray-ı ma'mur* şeklinde sıfatlarla anılmışlardır.

2.3.4. Sağlık Yapıları:

Dârü's-sifâ:

Osmanlı Devleti'nde diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da her türlü hizmet vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen kurum ve kuruluşlar eliyle yürütülmekte idi.

61 Bk. Çevrimli, 2014.

62 VGMA, 572: 27.20.

Bu gelenek kendinden önceki Selçuklu Dönemi'nin bir devamı niteliğindedir. Osmanlı'da genel anlamda *dârü's-şifa* (*şifa evi* anlamında) terimi kullanılmakla birlikte, vakfiyelerde, günümüzdeki *hasta-hâne* terimine karışıklık gelen *dârü'l afiye*, *dârü's sıhha*, *müsteşfa*, *alal evi*, *bimaristan*, *maristan* ve *lazarlık* terimleri de kullanılmıştır. Ancak *bimaristan*, *maristan* ve *lazarlık* terimlerinin ruh hastalıkları ile ilgili hastaneler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin: "...Lazarlık tabir olunur Bimâr-hâne..." H 1208 (M 1793)⁶³

Yine kadınlara özgü *nisâ hastanesi*, gayri müslim vatandaşlar için kurulmuş *Frenk hastanesi*, *ispitalye*⁶⁴ şeklinde adlandırılanların yanı sıra *gureba hastanesi*, *memleket hastanesi*, *mecruhin hastanesi* şeklinde değişik türde tanımlanan hastanelerin de var olduğu anlaşılmaktadır.

... suk-i Şami demekle iştihar bulan suk içre bir refiü'-l bina meniü'-l-fena dârü'sşifa inşa edüp hasbeten lillahil celil ehalisine vakf ve habs ve tesbil ettiler... H 981 (M 1573)⁶⁵

... mecanin ve marzat-ı nisvana mahsus olmak üzre merhum ve mağfurunleha Haseki Sultan tabe seraha bina eylediği dârü'sşifa-i ma'murede...⁶⁶

Osmanlı medeniyetinin sağlıkla ilgili en önemli kurumları *dârü's-şifâ*, *bimâr-hâne* veya *tumarhâne* gibi çeşitli isimlere sahip kurumlar (aynı zamanda mimari yapılar) olup, köklü yenilik hareketlerinin başladığı III. Selim Dönemi'nden daha sonra günümüzde kullanıldığı haliyle *hasta-hâne*, *hastane-i âmire* şeklinde anılmıştır.

2.3.5. Diğer Yapılar:

İmâret:

Osmanlı toplumunda, Osmanlı'nın kuruluşunda ve gelişmesinde öncü roller oynayan bir sisteme adını veren vakıf hayratlara ait kurumlardan biri de şüphesiz imaretlerdir. Temeli vakıf hizmet anlayışına dayanan, fakirlerin, kimsesizlerin, ilim talebelerinin yararlanması için kurulan imaretler, genellikle câmi, medrese, han, hamam, kütüp-hâne gibi değişik işlevli yapılar topluluğu olarak nitelenen büyük külliyeler içinde yer aldıkları gibi; kervansaray, zâviye, hanigâh ve medreselerin bünyesinde de aynı amaçla hizmet vermişlerdir.

İmaretin terim olarak anlamlarına bakıldığında; *imâr edilmek*, *mâmur etmek*, *şenlendirmek* anlamından başka, genel anlamda fakirlere yemek dağıtılan *ekl ü bel* (yenilen-içilen yapı) karşılığında kullanıldığı bilinmektedir. Yemek dağıtılan yer anlamındaki *imâret* teriminin eş anlamlısı olarak, *el-imâre*, *dârü'z-ziyâfe*, *ziyâfethâne*, *dârü'l-matbah*, *dârü't-ta'am*, *dâr'ün naim*, *taamhâne*, *aş-hâne*, *iâşehâne*, *mekelhâne*

63 VGMA, 743: 239.83.

64 Gayri müslimlere ait gureba hastanesi (Şemseddin Sami, 1317).

65 VGMA, 572: 27.20.

66 VGMA, 38: 87.3.

gibi terimlerin de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin: “...imâret demekle ma‘rufe ve bir daru‘z-ziyâfe...” [Tarihsiz]⁶⁷ Vakfiyelerde imaretler, imâret-i cezile, imaret-i âmire, imâret-i mâmure gibi sıfatlarla anılır.

3. Askeri Mimârî:

Kale:

Sanat tarihi terminolojisinde askeri mimârî grubunda değerlendirilen *kale*, vakfiyelerde en sık kullanılan terimlerden olup, *kal‘a*, *kale*, *hısn*, *hisar*, *bergos* veya *burgaz* terimleri ile tanımlanmıştır. Kalelerin, buldukları yere göre de *Liman Kalesi*, *Boğazkesen Kalesi* gibi isimlerle anıldıkları, çoğu kez de buldukları beldenin veya şehrin adıyla anıldıkları görülür.⁶⁸

Metinlerde kale ile ilgili olarak, *kal‘a-i cedit*, *kal‘a-i atik*, *haric-i kal‘a*, *kal‘a-i hendek*, *kal‘a bedeni*, *cidâr-i hısn*, *sur-i kal‘a*, *kal‘a-i bâlâ*, *tahte‘l-kal‘a*, *kal‘a-i zir‘*, *kal‘a varoşu*, *birun-u varoş*, *Kal‘a-i İslâmiye*, *narin kal‘a* (iç kale/ahmedek) gibi sıfatlar kullanılmıştır.⁶⁹

Kale içi, *derun-u kala*, *dâhili sur*, *sur içi*; kale dışı, *hârici sur*, *birûn-u varoş*, *taht‘el kal‘a*, *sur dışı*; kalenin içindeki alan, *sahn-ı hisar*; kale kapıları, *ebvâb-ı hısn*, *sur-u ebvâb*; kale duvarları, *hısn-ı cidar*, *kal‘a bedeni* şeklinde geçmektedir.

Vakfiyelerde bir tür kale olan *palanga* terimi ile de sıklıkla karşılaşılır. Bu terim, literatürdeki tanımlarda⁷⁰ “sadece savunma amaçlı oldukça basit yapı” gibi bir anlam ifade etse de, vakfiyelerdeki tanımlarından daha farklı bir anlam ifade ettiği, içerisinde câmi, han, ev gibi bazı binaların da yer aldığı, özenle inşa edilmiş daha kompleks bir yapı türü olduğu anlaşılmaktadır.

Havâle:

Havâle Osmanlıcada ayrıca “*en üst noktaya yerleştirilmiş kule*” anlamına gelir. Havâle kuleleri hisarların yakınında üstün mukavemet sağlamak, ablukaya almak için inşa edilmiştir. Vakfiyelerde bir örnekte karşılaşılmıştır:

...Hacı Mansur bini Halef havalesidir haddi kablisi Reşidin canibi
bahrisine düşen mescid-i nur mukabilinde Bahri Nil-i mübareke müntehi
olur... H 1028 (M 1618)⁷¹

67 VGMA, 582-1: 2.2.

68 VGMA, 623: 62/67.

69 VGMA, 464: 34/63. (H 988 / M 1580)

70 Yunancada ağaç kütüğü ya da ağaç gövdesi anlamına gelen *Falanx*, *Falangos* kelimelerinden türeyen bir terimdir. Türkçede *palanga* şeklinde kullanılmıştır. Bu terim, etrafı ağaç kütüklerinden koruyucu bir çitle çevrili basit bir kaleyi ifade etmektedir. (Zıroevîç, 1987, 48-50.)

71 (VGMA, 573: 39/4).

SONUÇ

“Vakıf Medeniyeti”nde kurulan vakıfların çoğunda, vakfın kurucusu olan *vâkıf*, aynı zamanda bir *bânî*dir. Sanat Tarihi biliminde askeri, dinî, sivil mimârî başlıkları altında topladığımız, vakıf ıstılahında *müessesat-ı hayriye* veya *âsâr-ı hayriyye*, *akâr-ı hayrat* olarak inşa edilen mescid, medrese, zâviye, hangâh, şifa-hâne, mektep, kütüp-hâne, çeşme, han, bedesten, kârhanê, hamam, kervansaray gibi yapıların hepsi günümüzde birer tarihi eser olup, korunması gerekli kültür varlıklarıdır.

Vakfiyelerde binalara verilen söz konusu sıfatların genellikle büyük bânîlere ait yapılar tanımlanırken, bânisi olan padişahın veya hanım sultanın özelliklerini tanımlayan sıfatlar öne çıkarılmıştır. Bu sıfatlardan binaların üslubu, dönemi, yeni inşa mı, ihya mı edildiği, başka bir yapıdan mı dönüştürüldüğü, yapı elemanları ve malzemeleri, mâruz kaldığı afetler hakkında önemli ipuçları elde edilmektedir. Binalara ilişkin adlandırma ve sıfatlarda yıllar/yüzyıllar arasında bir ayırım gözlenememiştir. Her sıfat her dönemde kullanılmış olup, bazı binaların özellikleri, işlevleri dikkate alınarak bazı sıfatlar tercih edilmemiştir. Cami ve mescid gibi yapılarda istisnasız kullanılan “şer’if” terimi, hamamlar, sebiller, çeşmeler ve köprüler için kullanılmamıştır. Ancak “nev tarz”, “nevresm” terimleriyle daha çok Batılılaşmayla birlikte gelen mimârî akımların nitelendiği anlaşılmaktadır.

Vakfiyeler bu yapıların anlatımında, dönemin dil özellikleriyle *vakıf terminolojisi* şeklinde tanımlayabileceğimiz kendine özgü bir terminolojiyi de barındırırlar. Vakfiyeler, günümüzde yazılı belge olarak kendilerinin birer tarihi belge özelliği taşımalarının yanı sıra sanat tarihinin, mimarlığın birinci elden konusu olan bu yapıları her yönüyle bize tanıtır. İçlerin de barındırdıkları vakıf terminolojisi şeklinde tanımlayabileceğimiz ,dönemin dil özelliklerini içinde barındıran kendine özgü bir terminolojinin çözümlenmesiyle de insan yaşamında bir vâsıta olan mimârînin, gerek bânisi gerekse binaların o dönem insanının bakış açısından nasıl bir anlam ifade ettiğini anlamamıza aracılık etmiş olacaktır.

Vakfiyelerde; vakıf şemsiyesi altında gerçekleştirilen bu inşâi faaliyetin mihenk noktasını oluşturan *vâkıflar / bânîler ve binalar*, bilinenler dışında değişik isimler almışlar ve oldukça güzel vasıflarla tanımlanmışlardır. Her bir mimârî eserin adeta kişileştirilerek övülmesi ve yüceltilmesiyle geçmiş kültürümüzün inceliği de sergilenmiştir. Oldukça edebî bir dille kullanılan bu terim ve deyimlerden; yapıların planından başlayarak üslupları, ait oldukları uygarlık, yapıım teknik ve malzemeleri, o günkü durumları, bilinenin dışında aldıkları isimler hakkında günümüze ışık tutacak çok önemli bilgiler elde edilmektedir. Bu çalışmamızda odaklandığımız ve araştırmacılara sunduğumuz terim ve deyimler üzerinden düşünmek ve keşfetmek, umuyoruz ki, sanat tarihi ve mimarlık tarihi alanındaki araştırmacılara yeni bakış açıları kazandıracaktır.

Çizelge:1

adîmü'n-nazîr /eşi benzeri yok	ma'muren mevcut /bakımlı bir şekilde
ahsen ve dil-firîb /en güzel	mebânî/ binalar
âsâr-i atîka/eski eser	mebânî-i hayrat/hayrat binalar
âsâr-i celîle/ulu yüce eser	mebni/bina edilmiş
âsâr-i hasenât/iyilik binaları	metrûk/terk edilmiş
âsâr-i hayriye/hayır eserleri	mu'addel/tadil edilmiş
âsâr-i mergûbe/rağbet gören eserler	muhterik/yanmış
âsâr-ı müstahsene /iyilik eserleri	muattal ebniye/atıl bina
âsâr-i sâbîka/eski eserler	murabba atik fevkâni
bahîrû's-sena/övinülecek	murassasü'l-bünyan/kurşunla kaplı
bî-hemtâ /eşsiz	musakkafât /çatılı
binâ-i mezkûr/zikredilen bina	musakkafât-i akâr /çatılı binalar
bina kerde/ tarafından inşa edilen	musakkafât-i mebhûs/bahs edilen çatılı binalar
binâsı rengin/binası renkli	musakkafât-i mevkûfe/vakîf çatılı binalar
bî-nâzîr/eşsiz	müceddeden inşâ /yeniden inşa
buk'a/hayır mekânı	müessesat-ı hayriye/hayır müesseseleri
buk'a-i celîle/ulu yüce hayır mekânı	müesses'ül bünyan/tesis edilmiş binalar
buk'a-i meymüne /bereketli, uğurlu	mülâsik/bitişik
buk'a-i münîfe/âli, yüksek	mümehhedül-bünyan/tanzim ve tesviye olunmuş bina
bünyan/yapı, bina	mühnedim/yıkılmış
bünyâd /yapı, bina	müntemisü'l-bünyan/gizlenmiş, saklanmış bina
bünyân-i mersûsa/birbirine kurşun ve lehimle kenetlenmiş yapı	müşeyyed-ül bünyan/yüksek ve sağlam bina
cân-fezâ/gönüle ferahlık veren	râsîh-ül bünyan/temeli sağlam bina
ebdâ'-i müstâhsenü't-tertib /dikkat çeken, herkesin beğendiği	refîû'l-kubab/kubeleri yüksek
ebniye/binalar	revnak efzâ/çok parlak, göz alıcı
ebniye-i atîka-i mevkûfe/eski vakîf binalar	sengin duvarlı/taş duvarlı
ebniye-i cesîme/büyük binalar	sun'î bedî/en güzel sanat
ebniye-i memlûke/mülk binalar	tahtânî/alt kat
ebniye-i meşrûha/anlatılmış, açıklanmış binalar	tarh-ı cedîd/yeni düzenlenmiş
ebniye-i mevcûde/mevcud binalar	tarh-ı endâz /düzenlenmiş
ebniye-i mezkûre/zikredilen binalar	tarh-ı zîba /güzel bir tarzda
ebniye-i mufassala /geniş binalar	tarz-ı nev-nakş/yeni üslupla süslü
ebniye-i muttasıla/birleşik binalar	taşdan mebni /aşdan yapılmış
ebniyye-i evkâf/vakîf binala	uslûbu mimârî/mimârî üslubu
ebniyye-i meberrât /iyilik binaları	üstüvar ve müşeyyed /sağlam, güvenilir
emâkin-i hayriyye/hayır mekânları	
esâs-i sengin /esası taş	
eser-i binâ/bina	
eser-i nev-tarz-ı cemil/güzel yeni üslupta inşa edilen	
fevkâni bina/iki kat	
kâbil-i intifâ /yaralanılması mümkün olmayan	
kâfir-i binâ/eski uygarlıklara ait bina	
kaviyyül-bünyan /sağlam bina	
kaviyyü'l-esas /temeli sağlam	
kehkeşan/samanyolu	
köhne ebniye/eski bina	

KAYNAKÇA

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

- (VGMA,623:62/67) VGMA,623:276/298.
(VGMA,634:120/25) VGMA,623:299/310.
VGMA, 38:87/3. VGMA,624:214/157.
VGMA, 464:34/63. VGMA,624:224/168.
VGMA,1431. VGMA,624:45/20.
VGMA,1629:1/1. VGMA,624:475/430.
VGMA,1640:1/1. VGMA,633:7/4.
VGMA,2113:179/32. VGMA,635:97/12.
VGMA,570:257/147. VGMA,639:1/1.
VGMA,572:134/53. VGMA,639:79/42.
VGMA,572:27/20. VGMA,641:50/1.
VGMA,572:27/20. VGMA,730:86/51.
VGMA,573:21/1. VGMA,732:74/59.
VGMA,575:82/46. VGMA,732:79.64.
VGMA,576:31/15. VGMA,734:333/164.
VGMA,582:1:2/2. VGMA,736:167/79.
VGMA,587:24/33. VGMA,739:6/4.
VGMA,590:105/98. VGMA,739:66/35.
VGMA,590:225/191. VGMA,740:405/158.
VGMA,592:76/71. VGMA,742:231/92.
VGMA,595:96/93. VGMA,743/:37/11.
VGMA,608/2:222/177. VGMA,743:239/83.
VGMA,610:11/22. VGMA,744:256/79.
VGMA,616:48/23. VGMA,747/:170/143.
VGMA,617:18/9. VGMA,747:481/315.

Araştırma ve Yayınlar

- Acun, H. (2009), Göynük Meryem Kadın Çeşmesi ve Bekâr (Girçık=Çıkçık=Gusül-hâne) Hamamı, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (14-16 Ekim 2009) Bildirileri*, 1-11, İstanbul: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları.
- Akdağ, M. (1971), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi - II*, Ankara.
- Akgündüz, A. (2012), *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Özel Hukuk 2, III*, İstanbul.
- Altun, A. (1982), *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Atatürk'ün Doğumu'nun 100. Yılına Armağan-Kütahya*, İstanbul.
- Bayram, S. (2012), Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 81-115.
- Cantay, G. (1994), Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler, *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, 147-162, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Çevrimli, N. (2014). Vakfiyelere Göre 15-19. Yüzyıllarda İstanbul'da Ev Tanımlarına İlişkin Bir Değerlendirme, *Turkish Studies*, 9/10, 315-333.
- İnalcık, H. (1964), The nature of traditional society, Turkey, (ed. : R. Warde ve D. Rustom), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton.
- Öztürk, N.(1997), Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik, *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 1997*, 167-176, İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Kanar, M. (2010), *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Pierce, L. (2011), *Harem-i Hümayun- Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (Çev. : Ayşe Berktaş), İstanbul.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'ul Âlam*, 1317.
- Taşkın, Ü. (2008), Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3, 343-366.

- Yüksel, H. (1990), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüksel, H. (1998), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.
- Yediyıldız, B. (2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara.
- Zıroeviç, O. (1987), Palanga, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 44, Ağustos, 48-50.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Dergisi
Cilt: XXVI, Sayı: 2 Ekim 2017

Ege University, Faculty of Letters
Journal of Art History
Volume: XXVI, Issue: 2 October 2017

Basım Yeri | **Place of Publication**

Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova, İzmir. | *Ege University Printing House, Bornova, İzmir, Turkey.*

Basım Tarihi | **Date of Publication**

30.10.2017

İnternet Sayfası (Açık Erisim)

Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<http://dergipark.gov.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.